

УДК 343.988

Вереша Р. В. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України, м. Київ

Емоційний стан особи: кримінально-правовий та віктимологічний аспекти

Комплексно розглянуто питання емоційного стану особи у віктимологічному та кримінально-правовому контекстах. Визначено особливості впливу особи потерпілого на виникнення та юридичну оцінку емоційного стану винного. Проаналізовано норми Кримінального кодексу України, у яких передбачено наявність емоційного стану особи, і запропоновано систему їх уніфікації. Емоції як окрема категорія не є виключно кримінально-правовою чи юридичною: традиційно їх досліджують різні галузі науки, до яких належать психологія, судова психіатрія, юридична психологія тощо. Визначення поняття емоцій у різних науках не є однаковим, унаслідок чого теоретичні положення кримінального права щодо емоційного стану, які використовують у законодавчій, правозастосовній та експертній діяльності, містять низку неоднозначних аспектів, що вимагають подальшого наукового осмислення. Емоції загалом є одним з обов'язкових елементів будь-якої активної поведінки людини, зокрема злочину. Емоції мають форму переживань, які відображають, передусім, суб'єктивне ставлення до певних явищ об'єктивної дійсності, що оточують людину. Кримінальне право трактує емоції як особливий вид суб'єктивних психологічних станів (реакцій на внутрішній та (або) зовнішній вплив). У теорії кримінального права емоційний стан – це особливий юридично значущий психологічний стан особи, який, впливаючи на її волю та свідомість, взаємодіє з ознаками складу злочину (насамперед – його суб'єктивною стороною) і в такий спосіб визначає особливості кримінально-правової оцінки діяння, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, а також впливає на вирішення питань, пов'язаних з індивідуалізацією покарання.

Ключові слова: афект; емоційний стан; воля; необережність; потерпіла особа; свідомість; умисел.

Постановка проблеми. Емоції як окрема категорія не є виключно кримінально-правовою чи юридичною – традиційно їх досліджують різні галузі науки, до яких належать психологія, судова психіатрія, юридична психологія тощо. Визначення поняття емоцій у різних науках не є однаковим, унаслідок чого теоретичні положення кримінального права щодо емоційного стану, які використовують у законодавчій, правозастосовній та експертній діяльності, містять низку неоднозначних аспектів, що вимагають подальшого наукового осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання емоційного стану досліджували такі вчені, як: Ю. М. Антонян,

М. І. Бажанов, В. Г. Гончаренко, А. Ф. Зелінський, О. І. Парог, С. Л. Рубінштейн, Л. І. Шеховцова та ін.

Зауважимо, що поняття емоційного стану (емоцій) не передбачене в чинному КК України. Інтерес до оцінювання емоційних станів, які охоплюють свідомо-вольовий момент психіки особи та визначають її поведінку, виявився ще в стародавні часи. Так, динамічний характер емоційного стану особи став предметом дослідження Геракліта в IV ст. до н. е. [1, с. 47]. Також аспекти цієї категорії вивчали в різні часи відомі вчені, серед яких Арістотель, М. Бартошек, І. Кант та ін. У вітчизняному законодавстві про емоційний стан особи під час учинення злочину вперше йшлося в «Руській правді» [2, с. 16].

Виклад основного матеріалу. З позицій психології вчинення зумовлених емоціями вчинків пояснюють типом вищої нервової діяльності людини, а саме – темпераментом. Обстоюють думку про те, що найменш імпульсивно в конфліктній ситуації поводитиметься особа флегматичного типу, а найбільш вираженою емоція в такій ситуації буде в особи холеричного темпераменту [3, с. 615]. Що менш досконалою є центральна нервова система людини, то легше виникають зрушення в емоційній сфері її психіки.

Емоції загалом становлять один з обов'язкових елементів будь-якої активної поведінки людини, зокрема й злочину. Емоції протікають у формі переживань, які відображають, передусім, суб'єктивне ставлення до певних явищ об'єктивної дійсності, що оточують людину. Кримінальне право розглядає емоції як особливий вид суб'єктивних психологічних станів (реакцій на внутрішній та (або) зовнішній вплив). Питання власне того, що таке емоція в загальнонауковому значенні, попри численні спроби вчених визначити її зміст і роль у поведінці людини, досі залишається невирішеним. Труднощі пов'язані із сутністю феномену емоційних станів людини.

У теорії кримінального права емоційний стан – це особливий юридично значущий психологічний стан особи, який, впливаючи на її волю та свідомість, взаємодіє з ознаками складу злочину (насамперед його суб'єктивною стороною) і в такий спосіб визначає особливості кримінально-правової оцінки діяння, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, а також впливає на вирішення питань, пов'язаних з індивідуалізацією покарання.

У КК України немає вказівки на будь-які емоційні стани, які належать до структури сильного душевного хвилювання. Термін «стан сильного душевного хвилювання» використано в п'яти

нормах КК України: ч. 4 ст. 36 «Необхідна оборона», ч. 3 ст. 39 «Крайня необхідність», п. 7 ч. 1 ст. 66 «Обставини, які пом'якшують покарання», ст. 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», ст. 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання». Складність визначення цього терміна полягає в тому, що у психології його не застосовують. Його невизначеність в інших галузях науки впливає на неоднозначне розуміння цього терміна в кримінальному праві.

Ознакою сильного душевного хвилювання є раптовість виникнення такого стану, тобто коли проміжок часу між неправомірними діями потерпілого та спровокованим ним злочином або взагалі був відсутній, або був дуже незначним. У суб'єктивному розумінні – це несподіваність афективного вибуху для винуватої особи; в об'єктивному – це несподіваність такого вибуху для потерпілого, свідків та інших осіб.

Стан сильного душевного хвилювання інколи ототожнюють із такими психологічними поняттями, як «афект» або «фізіологічний афект», якому властиві такі ознаки: раптовість виникнення, вибуховий характер емоційної розрядки, специфічні та глибокі психічні зміни особи, які водночас залишаються в межах осудності. Сильне душевне хвилювання може бути зумовлене будь-якою важливою для особи подією; фізіологічний афект – надзвичайно сильний емоційний сплеск, емоційний вибух, що затьмарює свідомість.

Зазначені поняття співвідносяться як ціле (стан душевного хвилювання) і частина (афект). Стан сильного душевного хвилювання охоплює поняття «афект», але ним не вичерпується.

Станом сильного душевного хвилювання є стан, який має кримінально-правове значення, оскільки особа значною мірою втрачає здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними. Також, наприклад, у п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 року № 2 зазначено, що суб'єктивна сторона вбивства або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, відповідальність за які передбачено ст. 116 і 123 КК України, характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винуватого, який значною мірою знижував його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними.

Ознаками стану сильного душевного хвилювання є такі: 1) цей емоційний стан чинить суттєвий вплив на психіку особи, унаслідок чого вона частково і з різною глибиною втрачає можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними; 2) він

є ознакою суб'єктивної сторони складу окремих злочинів і має кримінально-правове значення, яке полягає в тому, що цей емоційний стан ураховують під час кваліфікації злочину, призначення покарання (визначення його виду та розміру) та застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Крім того, з огляду на характеристику різних емоційних станів, кримінально-правове значення вони матимуть лише тоді, коли спричинені протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи. Таким чином, сильне душевне хвилювання як факультативна ознака суб'єктивної сторони складу злочину – це емоційно-психологічний стан особи, спричинений протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої людини, за якого особа частково втрачає можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що впливає на кваліфікацію злочину, визначення виду або розміру покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу.

Під час встановлення стану сильного душевного хвилювання, що має кримінально-правове значення, необхідно враховувати: чи перебувала особа на момент учинення злочину в особливому емоційному стані; чи вчинено злочин під його впливом, якщо так, то в чому це виявилось; чи передувала цьому протиправна чи аморальна поведінка потерпілої особи; чи саме цими обставинами був зумовлений такий стан. Емоції є одночасно формою організації внутрішньої психічної та зовнішньої поведінкової активності суб'єкта.

Ураховуючи зазначене, пропонуємо включити у КК України примітку до ст. 36, виклавши її в такій редакції: «Сильне душевне хвилювання – це емоційно-психологічний стан особи, спричинений протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу».

Емоції в механізмі злочинного діяння відіграють різну роль. Передусім вони є тлом усіх процесів, які відбуваються у психіці особи, і здебільшого їх правова значущість є нейтральною. Злочинні діяння, учинені під впливом емоцій, можливі за наявності будь-якої з форм вини. У судовій практиці частіше трапляються провадження про зумовлені емоціями необережні злочини. Кваліфікація злочину як необережного, учиненого під впливом емоцій, можлива лише за умови, якщо за нормами кримінального законодавства передбачено відповідальність за відповідні необережні діяння.

Вплив емоцій у разі злочинної самовпевненості може полягати в їх сприянні переоцінюванню особою своїх сил чи інших обставин, на які вона розраховує за небажаного, однак легковажного ставлення до настання суспільно небезпечних наслідків. Таке переоцінювання «нейтралізує» передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків, які за самовпевненості уявляє суб'єкт у загальній формі. У разі злочинної недбалості вплив емоцій може полягати в зниженні здатності особи діяти уважно, обачно, обережно, відповідно до правил та інструкцій, унаслідок чого в неї є значно менша за глибиною можливість передбачення настання суспільно небезпечних наслідків.

З огляду на зміст норм КК України, законодавець не визначає мотиви злочинів, учинених у стані сильного душевного хвилювання. Мотиви особи, сильне душевне хвилювання якої було спричинене протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, інколи називають мотивами реакції «у відповідь».

Процес кваліфікації злочинів, учинених у стані сильного душевного хвилювання, і призначення покарання за них часто супроводжується проблемою встановлення механізму виникнення такого емоційного стану: чи він сформувався з об'єктивних причин, чи була наявна ситуація суб'єктивного (самостійного) «самонакручування». Наприклад, для суб'єкта, орієнтованого на виключно насильницьке розв'язання проблеми, вид злочину, через який він реалізуватиме свої агресивні установки, значення немає, а тому його агресія може реалізуватися в насильницьких злочинах і в будь-якій обстановці (дії чи слова потерпілого можуть бути сприйняті як привід для застосування насильства). Крім того, і власне конфліктна ситуація, і привід у випадку кумулятивного афекту можуть бути ознаками як насильства-реакції, так і насильства-самоцілі. Тому дослідження суб'єктивної сторони складу злочину, учиненого в стані сильного душевного хвилювання, має охоплювати не лише вивчення факторів, які стосуються конфліктної ситуації, та емоційних виявів особи в ній, проте й аналіз емоційно-психологічних характеристик особи злочинця в періоди до та після вчинення злочину.

У ч. 4 ст. 36 КК України передбачено, що «особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту». Отже, у разі заподіяння шкоди, яка не відповідає небезпечності посягання

або обстановці захисту, у стані сильного душевного хвилювання перевищення меж необхідної оборони не буде.

Для правильної юридичної оцінки дій особи за необхідної оборони треба встановити психологічне сприйняття ситуації особою, яка перебуває в такому стані, передусім у випадку, якщо особа перебуває в особливому емоційному стані – стані сильного душевного хвилювання. Зокрема, надзвичайний психологічний стан, психологічне напруження суб'єкта, що діяв в екстремальних умовах, можуть створити помилкове уявлення про наміри, кількість нападників, характер дій потерпілого тощо. Отже, дійсність для особи, яка перебуває в стані сильного душевного хвилювання, за необхідної оборони сприймають необ'єктивно, а тому в неї складається помилкове уявлення про фактичний характер і наслідки своїх діянь. Неправильне сприйняття посягання може відбуватися під впливом саме емоцій.

У разі зіставлення захисту з нападом обов'язково слід ураховувати вплив встановлених обставин на психологічний стан особи, яка обороняється. Справді, винувата особа нерідко під впливом протиправних чи аморальних дій під час нападу перебуває в стані сильного душевного хвилювання, зокрема, афекту як його різновиду, і під його впливом припиняє посягання шляхом заподіяння невідповідної посягання шкоди. Це зумовлено не лише суб'єктивними факторами (особа не усвідомлювала цю невідповідність), а й об'єктивними: в особи, яка перебуває в стані сильного душевного хвилювання, підвищується здатність до оборони, активність її рухової системи, інтенсивність реакцій тощо. Тому особа, яка обороняється, перебуваючи в стані сильного душевного хвилювання, не завжди може точно зіставити ступінь небезпеки з нападом й обрати необхідні засоби захисту, що пов'язано з такою емоцією, як страх.

Отже, стан сильного душевного хвилювання впливає на визначення меж необхідної оборони. Тому під час вирішення питання про перевищення меж необхідної оборони встановлення факту наявності об'єктивних, без аналізу суб'єктивних, ознак відповідного вчинку недостатньо.

Зазначені положення щодо стану сильного душевного хвилювання позначаються також на юридичній оцінці діянь, учинених в умовах крайньої необхідності. У ч. 3 ст. 39 КК України зазначено, що «особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, спричиненого небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної

шкоди цій безпеці». Тут також потрібно враховувати внутрішні та зовнішні ознаки вчинку особи, а також її особистісні можливості діяти належно в стані емоційного напруження.

Перебування особи в стані сильного душевного хвилювання є обставиною, яка засвідчує відсутність факту перевищення меж необхідної оборони та крайньої необхідності. На нашу думку, у відповідних нормах КК України потрібно акцентувати увагу саме на тому, що ця обставина обумовлює відсутність перевищення меж необхідної оборони та крайньої необхідності, виключаючи злочинність діяння [4, с. 168]. У зв'язку із цим пропонуємо викласти ч. 4 ст. 36 і ч. 3 ст. 39 КК України в такій редакції:

«1) ч. 4 ст. 36: «Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність, якщо через сильне душевне хвилювання, спричинене суспільно небезпечним посяганням, особа не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту»;

2) ч. 3 ст. 39: «Не є перевищенням меж крайньої необхідності і не має наслідком кримінальну відповідальність, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, спричиненого небезпекою, що загрожувала, особа не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій безпеці».

Також слід враховувати, що «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого», є обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України). З огляду на формулювання цього положення, зазначена норма потребує певного уточнення. Так, однією з ознак злочину є протиправність, а не неправомірність. Саме термін «протиправність» чітко описує характер діянь потерпілої особи – вони спрямовані проти чинного закону, його норм. У зв'язку із цим пропонуємо замінити термін «неправомірність» на «протиправність» і викласти п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України в такій редакції: «7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, спричиненого протиправними або аморальними діями потерпілого».

На підставі аналізу поняття стану сильного душевного хвилювання та емоційних станів, які його утворюють, можна дійти висновку, що законодавець визнає обставинами, що пом'якшують покарання, й емоційні стани, що виникають раптово, і кумулятивні емоційні стани. Враховуючи сутність емоційних станів, що визначають сильне душевне хвилювання, зокрема кумулятивних, слід насамперед враховувати, що ціннісна система суб'єкта суперечить будь-якій протиправній чи

аморальній поведінці потерпілої особи. Тому для встановлення факту наявності стану сильного душевного хвилювання у винуватої особи під час учинення злочину як обставини, що пом'якшує покарання, механізм його утворення враховувати необхідно, але визначити наперед можливість й обов'язок особи вирішити довготривалу конфліктну психотравмувальну ситуацію правомірним способом не можна.

У ст. 116 КК України передбачено, що умисним убивством, учиненим у стані сильного душевного хвилювання, є таке, що вчинене в емоційному стані, що раптово виник унаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого. У ст. 123 КК України передбачено, що умисне тяжке тілесне ушкодження, учинене в стані сильного душевного хвилювання, є таким у випадку, якщо останнє «раптово виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого». Очевидно, що законодавець до таких, що спричиняють сильне душевне хвилювання, згідно із зазначеними нормами, відносить різні обставини – протиправні діяння з боку потерпілої особи, а тому їх зміст вимагає певної уніфікації. Оскільки в одній нормі неможливо передбачити всі види протиправних дій з боку потерпілої особи, які можуть спричинити сильне душевне хвилювання, потрібно використовувати загальне словосполучення. Таким словосполученням, на нашу думку, є «протиправні чи аморальні дії», оскільки воно передбачає, що цей емоційний стан: 1) може бути спричинений лише протиправними (такими, що порушують будь-які норми чинного законодавства України) чи аморальними (такими, що порушують загальноприйняті норми моралі) діями з боку потерпілої особи; 2) не обмежує перелік обставин, які здатні спричинити сильне душевне хвилювання у винуватої особи та підлягають урахуванню під час кваліфікації цих злочинів. З огляду на це, пропонуємо: 1) викласти ст. 116 КК України в такій редакції: «Умисне вбивство, учинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправних чи аморальних дій з боку потерпілого...»; 2) викласти ст. 123 КК України в такій редакції: «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправних чи аморальних дій з боку потерпілого...».

Висновки. Одним із засобів диференціації та індивідуалізації покарання є обставини, які його пом'якшують, до них належить учинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, спричиненого протиправними або аморальними

діями потерпілого (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України). Зазначену обставину досить часто використовують у правозастосовній практиці, передусім щоб ураховувати ті емоційні стани під час призначення покарання, які не закріплені законодавцем в окремих нормах Особливої частини КК України, однак суттєво позначаються на свідомо-вольовій поведінці суб'єкта злочину, тобто для врахування всіх емоційних станів, що утворюють стан сильного душевного хвилювання й унеможливають цілковите усвідомлення особою власних дій та можливість керувати ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Манойлова С. А. Емоции в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. А. Манойлова. – Ярославль, 2005. – 214 с.
2. Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. І. Шеховцова. – Запоріжжя, 2007. – 250 с.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : учеб. пособие / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2007. – 712 с.
4. Вереша Р. В. Кримінально-правове значення стану сильного душевного хвилювання при перевищенні меж необхідної оборони та крайньої необхідності / Р. В. Вереша // Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 30 берез. 2017 р.). – Одеса : ОДУВС, 2017. – С. 167–168.

REFERENCES

1. Manoilova, S.A. (2005). Emocii v ugovnomn prave [Emotions in criminal law:]. *Candidate's thesis*. Yaroslavl [in Russian].
2. Shekhovtsova, L.I. (2007). Emotsiinyi stan osoby, yaka vchynyla zlochyn, za kryminalnym zakonodavstvom Ukrainy [The emotional state of the person who committed the crime, according to the criminal legislation of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
3. Rubinshtein, S.L. (2007). *Osnovy obscei psihologii [Basics of general psychology]*. SPb.: Piter [in Russian].
4. Veresha, R.V. (2017). Kryminalno-pravove znachennia stanu sylnoho dushevnoho khvyliuvannia pry perevyschenni mezh neobkhidnoi oborony ta krainoi neobkhidnosti [The criminal significance of a state of intense emotional anxiety in excess of the limits of the necessary defense and extreme necessity]. *Rol ta mistse pravookhoronnykh orhaniv u rozbudovi demokratychnoi pravovoi derzhavy, The role and place of law enforcement agencies in building a democratic state under the rule of law: Proceedings of the 9th International Scientific and Practical Conference*. (pp. 167-168). Odesa: ODUVS [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 19.09.2018

Veresha R. – Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Department of Criminal and Administrative Law of the Academy of Advocacy of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Emotional State of the Person: Criminal-Law and Victimological Aspects

The article comprehensively deals with the emotional state of a person in the victimological and criminal-law context. The peculiarities of the person's influence on the occurrence and the legal assessment of the emotional state of the perpetrator are determined. The norms of the Criminal Code of Ukraine are analyzed, in which the presence of an emotional state of a person is envisaged and a system of their unification is proposed. Emotions as a separate category are not exclusively criminal or legal - they are traditionally studied by various branches of science, which can include psychology, forensic psychiatry, legal psychology, etc. Definition of the concept of emotions in different sciences is not the same, and this, in turn, affects the fact that the theoretical provisions of criminal law regarding the emotional state used in legislative, law enforcement and expert activities contain a number of ambiguous points that require further scientific reflection. Emotions, in general, represent one of the obligatory elements of any active human behavior, including crime. At the same time emotions act in the form of experiences, which, in turn, reflect, first of all, a subjective attitude to those or other phenomena of objective reality, which surround a person. It should be noted that criminal law considers emotions to be a special type of subjective psychological states (reactions to internal and (or) external influences). In the theory of criminal law, the emotional state is a special legally significant psychological state of a person who, acting on his will and consciousness, interacts with the features of the crime (first of all, his subjective side) and thus determines the features of the criminal-law assessment of the act, envisaged by the relevant article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, and also affects the resolution of issues related to the individualization of punishment.

Keywords: affection; emotional state; will; carelessness; victim; consciousness; intent.